

Ю.В.КУЗЬМЕНКО *

ВІД ПАРТІЙНОЇ ДИСЦИПЛІНИ ДО ПОЛІТИЧНОЇ КОН'ЮНКТУРИ: «ПЕРЕБУДОВА» В РЕЦЕПЦІЇ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УРСР

Аналізується еволюція ставлення партійно-радянської номенклатури УРСР до курсу на «перебудову» та моделі її поведінки в умовах трансформації політичного й соціально-економічного життя в республіці. Автор виділяє три етапи у цій еволюції, які різняться сприйняттям М.Горбачова як партійно-державного лідера, ставленням до політичної лінії партії, способами реагування на реформи та масштабами й темпами перетворень. З'ясовано, що специфічною рисою номенклатури УРСР було відносно тривале дотримання (створення ілюзії дотримання) партійної дисципліни, що забезпечувалося кадровою політикою В.Щербицького. Після його відставки серед відповідальних працівників відбулося стрімке розмежування на ґрунті протилежного ставлення до реформ та бачення майбутнього республіки, що зрештою визначило різні типи кар'єрного розвитку вихідців із номенклатурного середовища.

Ключові слова: партійно-радянська номенклатура, рецепція, Щербицький, ЦК КПУ, кадрова політика, «перебудова», реформування, вибори.

Остання спроба реформувати радянську систему ввійшла в історію як «перебудова». Деструктивні за своєю суттю її наслідки стали «козирною картою» в руках західних представників теорії модернізації та перетворили на апіорну їхню тезу про те, що радянська система не піддається реформуванню. Вислів «радянська реформа» сприймався (й досі сприймається частиною радянологів) як «словесна суперечність», на кшталт «гарячий сніг»¹. Прихильники протилежної думки наполягають на тому, що радянську систему можна було реформувати, про що свідчить позитивний досвід перетворень у СРСР (неп, косигінська реформа тощо). Зауважимо, що успіх реформ у будь-якій державі значною мірою детермінується сприйняттям ідей трансформації кадрами, які транслюють і реалізують на практиці задуми вищого державного керівництва. У цій статті основну увагу приділено вищим ешелонам партійної номенклатури УРСР, зокрема апаратам ЦК та обкомів КПУ, оскільки, на нашу думку, саме на них покладалася відповідальність за трансляцію й реалізацію на місцях генеральної лінії московського центру.

У радянській історіографії другої половини 1980-х рр. проблема «перебудови» в рецепції керівних та управлінських кадрів фактично не порушувалася, оскільки домінувала думка, що партійно-радянська номенклатура за традицією беззаперечно поділяє курс партії та її лідера. Цей погляд на проблему активно тиражувався партійною періодикою та офіційними виданнями. Після січневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС й особливо після XIX Всесоюзної

* Кузьменко Юлія Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені М.Гоголя
E-mail: kuzmenko_yulia@ukr.net

¹ Козн С. Можно ли было реформировать советскую систему [Електронний ресурс]: http://scepsis.net/library/id_163.html

партконференції кількість публікацій, присвячених ролі номенклатурних працівників різних рівнів та організаційним питанням, пов'язаним із підвищенням ефективності роботи кадрів у справі реалізації реформ, значно зростає. До праць такого характеру можна віднести монографії М.Карабанова, В.Трипольського, В.Цветкова², збірники статей і матеріалів тощо³. У сучасній історіографії вказана проблема розглядається фрагментарно в рамках досліджень О.Бойка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, В.Литвина, В.Лозицького, М.Михальченка, І.Овчар⁴ та ін., присвячених етапу «перебудови» загалом та дійовим особам республіканського політикуму другої половини 1980 – початку 1990-х рр. Спробою проаналізувати міжособистісний рівень взаємин М.Горбачова та В.Щербицького на основі спогадів сучасників стала стаття Ю.Латиша⁵. Водночас слід констатувати, що проблема «перебудови» в рецепції номенклатури залишається здебільшого поза увагою дослідників.

Прихід до влади відносно молодого й енергійного М.Горбачова було сприйнято у суспільстві з великою симпатією. Утомлені від сивочолих партійних функціонерів, із прикутими до текстів поглядами, пересічні громадяни УРСР, як і всієї країни, очікували та сподівалися, що новий генсек наведе лад, розв'яже назрілі проблеми в економіці, соціальній сфері, подолає бюрократизм та корупцію, викоринить прояви моральної деградації у суспільстві тощо. Зрештою, саме це й проklamувалося у виступах і доповідях М.Горбачова на початковому етапі «перебудови». Однак слідом за ейфорією прийшло розчарування, а згодом і зневіра в обраному курсі та й самому лідері партії.

Ставлення партійно-радянської керівної й управлінської верстви Української РСР до «перебудови» також трансформувалося. Це знайшло відображення у чисельних мемуарах республіканських діячів доби «перебудови» та документації внутріпартійного обігу, що засвідчили також зміни в моделях поведінки, реакція номенклатурників на економічні й політичні перетворення. На нашу думку, твердження про партійно-радянську номенклатуру як безлику сукупність функціонерів, що не мали власної думки, або ж, навпаки, конгломерат розрізнених угруповань – неправомірні. Визнаючи номенклатуру УРСР середини 1980 – початку 1990-х рр. як організаційно, статусно та

² *Карабанов М.* Политическое ядро трудовых коллективов: Перестройка в партийных организациях Украины: опыт, проблемы. – К., 1990. – 163 с.; *Трипольский В.* Коммунисты в перестройке: Из опыта работы партийных организаций Украины. – К., 1990. – 188 с.; *Цветков В.* Руководитель в аппарате государственного управления (организационно-правовые проблемы). – К., 1988. – 344 с.

³ Идеологическая работа: опыт перестройки (на материалах парторганизаций республики) / Рук. авт. кол. Л.М.Кравчук. – К., 1989. – 252 с.; Организационно-партийная работа в условиях перестройки / Сост. С.И.Яловега. – К., 1988. – 237 с.

⁴ *Бойко О.* Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – 306 с.; *Касьянов Г.* Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008. – 432 с.; *Кульчицький С.* Політична еліта в радянській і незалежній Україні // *День*. – 2001. – №143. – 11 серпня; *Його ж.* Відкладена революція: Про події 1989–1991 рр. в Україні // *Політика і час*. – 2001. – №8. – С.13–23; *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – 495 с.; *Лозицький В.* Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – 368 с.; *Михальченко М.* Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К., 1997. – 176 с.; *Овчар І.* Підсумки та наслідки перебудови в СРСР та їх роль у відновленні української незалежності // *Сторінки історії*. – Вип.22. – К., 2006. – С.132–139.

⁵ *Латиш Ю.* Володимир Щербицький і Михайло Горбачов: висвітлення взаємовідносин в історіографії та мемуарах // *Література та культура Полісся*. – Вип.69. – Ніжин, 2012. – С.283–293.

ідейно неоднорідну соціопрофесійну спільноту, ми все ж схильні сприймати її як ієрархізовану й патерналістичну за своєю суттю (принаймні до відставки В.Щербицького в 1989 р.), а відтак відносно цілісну.

В еволюції ставлення представників номенклатури УРСР до «перебудови» умовно можна виділити три етапи. *Перший* (квітень 1985 – грудень 1986 рр.) – декларативна підтримка ідеї, імітація партійної дисциплінованості за реальної пробуксовки реформ. «Перебудова» нікого не залишила байдужим, вона викликала радісний настрій і почуття поваги передовсім до її натхненника – генерального секретаря ЦК КПРС М.Горбачова⁶. Більшості працівників номенклатури УРСР імпонували його енергійність, комунікабельність («ходіння в народ»). Так, В.Масол у своїх спогадах зазначав, що йому подобалися зовнішня простота першої особи країни, відкритість, вміння вільно спілкуватися (на відміну від своїх попередників), відверта й гостра оцінка справ у державі, різка критика «деформацій» та злочинів епохи сталінізму чи «застою»⁷. Порівняно зі своїми попередниками М.Горбачов виглядав «білою вороною», і ця різка відмінність забезпечувала йому симпатії як пересічних громадян, так і керівних кадрів республіки. У спогадах колишніх працівників номенклатури присутні такі характеристики керівних кадрів УРСР, як «традиційна слухняність, наддисциплінованість, погоджувальна позиція, небажання псувати відносини з “високим керівництвом”» тощо⁸.

М.Горбачов, який добре знав номенклатурну систему зсередини і змушений був грати за її правилами, відчував своєрідну неприязнь до неї. У своїх листах до дружини, аналізуючи систему влади «товстошкірих», він, не соромлячись, писав про низьку ефективність, суперцентралізацію, зловживання особистими зв'язками, кумівство. До вроджених вад існуючого порядку М.Горбачов відносив органічне неприйняття будь-яких новацій, викривлену інформацію центру про ситуацію в регіонах («скрізь ідуть приписки та справжня липа»), низьку компетентність апарату. Його дратувало, що на периферії партійно-радянських функціонерів давно підбирали за здібністю організовувати для свого і приїжджого керівництва виїзди на полювання, риболовлю, відвідини лазні⁹. Радянській номенклатурі зразка 1985 р. навряд чи потрібні були кардинальні зміни. Останній прес-секретар М.Горбачова А.Грочов влучно описав стан, в якому вона перебувала:

«Відчуваючи, що колишній тотальний контроль над суспільством, котрий спирався в минулі часи на віру громадян у майбутній комуністичний “рай” і на сталінський терор, уже неможливий, партократія почала облаштовувати свій власний номенклатурний світ, законопачений від зовнішніх протягів. Головною справою апарату ставала імітація життя й відправлення нагору заспокійливих сигналів. Ситуація повністю відповідала анекдоту тих часів: компанія радянських керівників, що комфортно розташу-

⁶ Бахтырь П. Затеиники и жертвы перестройки. – Х., 2006. – С.43.

⁷ Масол В. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины. – К., 1993. – С.20.

⁸ Див.: Там же. – С.17.

⁹ Там же. – С.63.

валася у вагоні нерухомого поїзда, “закрила занавіски” на вікнах і була готовою сприймати старанне сопіння бригади поїзда, що обслуговувала її, за пихтіння паровоза. Вагон, який штучно розгойдували, дедалі більше нагадував спальний»¹⁰.

Отже потреба змін у державі, і насамперед у політичній системі, була очевидною, однак більшість носіїв влади не бажала реальних перетворень та сподівалася суто на косметичні заходи. Номенклатурне середовище УРСР мало свою специфіку – глибоко вкорінені патерналізм і земляцтво, як різновиди патронально-клієнтарних відносин. Перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький, який перебував на посаді в республіці з 1972 р., на момент обрання М.Горбачова генсеком уже став досвідченим авторитетним політиком. Стрижнем його системи керівництва служили земляцтво та патерналізм. Відносини між патроном і клієнтом – це завжди обмін послугами (просування свого підлеглого по кар’єрній драбині або покривання його прорахунків чи зловживань в обмін на слухняність, відданість тощо). Відповідно, сприйняття персони нового генсека та курсу на «перебудову» діячами з «обойми» В.Щербицького значною мірою залежало від його особистого ставлення.

У мемуарах партійно-радянських діячів УРСР зустрічаються кардинально протилежні спогади про те, як В.Щербицький сприйняв М.Горбачова та ініційовані ним реформи. Так, О.Власенко наголошував, що йому імпонували заклики до «прискорення соціально-економічного розвитку» країни, інтенсифікації економіки, корінних змін в управлінні та плануванні, структурної й інвестиційної політики, зміцнення організованості, дисципліни¹¹. Автор пояснював це тим, що такі задуми були притаманними ще Л.Брежнєву (як відомо, В.Щербицький був його другом і сподвижником), проте він так і не зумів їх реалізувати. Подібна думка простежується й у спогадах Б.Патона: перший секретар ЦК КПУ «не просто чекав змін. Він ініціював їх, докладав зусиль – і чималих, щоб вони настали. Щербицький з надією сприйняв ідеї «перебудови», намагався допомогти новому керівництву країни знайти правильні виходи зі становища, що склалося, обрати вірні орієнтири»¹².

Протилежну думку обстоював Я.Погребняк, який згадував, що у приватних бесідах відчувалося: республіканський керівник не в усьому згодний із політикою М.Горбачова¹³. За словами Л.Кравчука, В.Щербицький дуже важко сприймав «перебудову», стосунки між ним та новим генсеком від самого початку не склалися: «Щербицький з помітним роздратуванням ставився до кожного нововведення генсека-демократа, зневажливо називаючи його за очі “легковажним хлопчиськом”, який “бездумно руйнує велику країну”»¹⁴.

Полярність позицій мемуаристів наптовхує на думку про те, що доцільно говорити про еволюцію ставлення В.Щербицького до М.Горбачова. Очевидно, на початковому етапі він чудово розумів необхідність змін, особливо

¹⁰ Грачёв А. Горбачёв: Человек, который хотел, как лучше... – Москва, 2001. – С.60.

¹¹ Власенко А.К. В.В.Щербицкий и его время. – Х., 2009. – С.187.

¹² Див.: Володимир Щербицький: Спогади сучасників / За ред. В.Ф.Возіанова, В.К.Врублевського, Ю.Н.Єльченка, Б.В.Іваненка. – К., 2003. – С.36.

¹³ Погребняк Я.П. Не предам забвению... – К., 2004. – С.205.

¹⁴ Кравчук Л. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – К., 2002. – С.12–13.

в економічній сфері та питаннях науково-технічного прогресу, і підтримував ці перетворення.

Документація внутріпартійного обігу й офіційна преса цього періоду переповнена реформаторською риторикою, всезагальною підтримкою ідей М.Горбачова та показною ініціативністю щодо «прискорення». Проте зміни в УРСР відбувалися значно повільніше, ніж у РРФСР. Дослідники періоду «перебудови» схильні пов'язувати гальмування реформ у республіці головним чином із постаттю В.Щербицького¹⁵ – «останнього із могикан застою», як його «охрестили» в народі за прихильність до консервативних методів роботи та колишні тісні, дружні взаємини з Л.Брежнєвим. Цілком погоджуючись із цією тезою, вважаємо за доцільне її конкретизувати: проблема гальмування «перебудови» полягала не стільки в особистісних характеристиках В.Щербицького, скільки у сформованих підходах і принципах реалізації кадрової політики. Перебуваючи при владі з 1972 р., він створив власну команду, причому добір кадрів був доволі жорстким: за 13 років до початку «перебудови» на посадах перших секретарів обкомів УРСР змінилося 35 осіб¹⁶. Докорінно оновлювати свою спрацьовану команду В.Щербицький не бачив сенсу. Тож тоді, як у Москві вже розпочалася «кадрова м'ясорубка» (упродовж квітня 1985 – грудня 1986 рр. на посадах було замінено 70% членів політбюро, 60% секретарів обласних партійних організацій, 40% членів ЦК КПРС¹⁷), в Українській РСР масштаб кадрових ротацій був значно скромнішим, зачепивши здебільшого обласний, місцевий та районний рівні. На посадах, що входили до номенклатури ЦК КПУ, у 1985 р. з різних причин було замінено 13,05% (991 особа), у 1986 р. – ще 12,48% (907), а отже, за два роки «перебудови» в республіці змінилося близько 25% працівників номенклатури ЦК КПУ¹⁸.

Таким чином, команда В.Щербицького опинилася перед дилемою: «Як служити двом господарям?». Відповідь була очевидною: дотримуватися лінії «патрона», від волі якого насамперед залежала кар'єра кожного члена його «обойми». Своєю чергою, «патрон» зайняв вичікувальну позицію й лише імітував активну підтримку «перебудови». В.Щербицький діяв гнучко, не виявляючи відвертого опору горбачовським новаціям¹⁹.

У 1986 р. риторика генсека набула «антиноменклатурного» характеру. Відповідальність за пробуксовування реформ упродовж першого року «перебудови» він покладав на кадри. На засіданні політбюро 25 вересня 1986 р. М.Горбачов проголосив гасло: «Бити по штабах!». У запалі він заявив: «Такі кадри нам не потрібні! Руйнувати цю номенклатуру»²⁰. Ці фрази стали

¹⁵ Михальченко М. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К., 1997. – С.27–29.

¹⁶ Врублевський В. Володимир Щербицький: правда і вигадки // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В.Ф.Возіанова, В.К.Врублевського, Ю.Н.Сльченка та ін. – К., 2003. – С.452.

¹⁷ Согрин В. Политическая история современной России: 1985–1994: От Горбачёва до Ельцина. – Москва, 1994. – С.17.

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.67. – Спр.1243. – Арк.1; Спр.1280. – Арк.1; Спр.1319. – Арк.1.

¹⁹ Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – 304 с. [Україна крізь віки; т.13]. – С.257.

²⁰ Воронников В.И. А было это так...: Из дневника члена Политбюро ЦК КПСС. – 2-е изд. – Москва, 2003. – С.109.

«першою ластівкою» у задуманій ним кадровій революції. У спілкуванні з громадськістю, під час так званого «ходіння в народ», дедалі частіше лунали заклики типу «Піднатисніть знизу, а ми надавимо зверху», критика працівників партапаратів та радянських органів влади й, звісно, небезпідставні звинувачення їх у бюрократизмі, оковамилюванні, гальмуванні реформ. Це викликало занепокоєння партійно-радянської номенклатури, особливо її консервативної частини, яка почувалася зрадженою.

Водночас посилилась критика з боку М.Горбачова керівництва КПУ за слабе втілення у життя ідей «перебудови», недостатнє поширення політики гласності. Як згадував Л.Кравчук, «відчувалося, що Щербицькому, незважаючи на його досвід та авторитет, усе важче витримувати цей двобій»²¹. Ситуація особливо погіршилася після аварії на Чорнобильській АЕС, відповідальність за яку М.Горбачов поклав особисто на В.Щербицького. За спогадами його колеї, у поведінці останнього з'явилася нервозність, дратівливість і навіть неадекватність. Він перестав сприймати найменші заперечення, почав проявляти слабкість до вихвалень²². Отже ставало дедалі зрозуміліше, що М.Горбачов налаштований рішуче, і «перебудова» – це не просто чергова порожня акція центру для створення вигляду проведення реформ. Тож обмежитися традиційною імітацією «перебудови» не вдасться – доведеться не словом, а ділом доводити свою прихильність до нового курсу.

Другий етап (січень 1987 – жовтень 1989 рр.) – початок розколу в номенклатурі на ґрунті ставлення до «перебудови»; приречена інертність та мовчазна згода керівних кадрів на руйнування підвалин радянської політичної системи. Якщо до 1985 р. політична владна верхівка СРСР відрізнялася показною єдністю, зовнішньою монолітністю (за винятком періоду 1953–1956 та 1964 рр.), то впродовж 1986 – початку 1987 рр. у середині партійно-радянської номенклатури відбувалася своєрідна диференціація – починали формуватися групи «пуритан», «консерваторів», «реформістів», між якими назрівала боротьба за першість²³. В основі цієї диференціації лежало три елементи: по-перше, позиція щодо реформ (їх необхідність чи непотрібність); по-друге, ставлення до економічних проблем (насамперед проблема приватної власності); по-третє, вікові суперечності (конфлікт поколінь або типів кар'єрного росту).

До групи «пуритан» (або «модернізаторів») належали прибічники Ю.Андропова й ті, хто сповідував ідею «очищення» соціалізму від нашарувань корупції та «дрібнобуржуазності». Вони категорично заперечували відхід від будь-яких офіційно проголошених принципів соціалістичної схеми, але в їх рамках прагнули до технологічної модернізації, тобто підтримували обмежені реформи.

Другий прошарок номенклатури – «консерватори» – це переважно старше покоління, котре всіляко протидіяло змінам через певні ідеологічні переконання, а також власні економічні інтереси. Прикриваючись соціалістичними принципами й гаслами, вони прагнули максимально скористатися системою благ і привілеїв для партноменклатури, що склалася у брежневські часи,

²¹ Кравчук Л. Маємо те, що маємо... – С.13.

²² Погребняк Я.П. Не предам забвению... – С.54; Масол В. Упущенный шанс... – С.18.

²³ Шубин А. Парадоксы перестройки: Упущенный шанс СССР. – Москва, 2005. – С.12.

і вважали, що розпочаті М.Горбачовим реформи зруйнують існуючу систему та, найстрашніше, у ході економічних перетворень і ліквідації відчуження від власності більш спритна молодь стрімко перехопить економічну ініціативу, а їхнє покоління опиниться на узбіччі процесів приватизації. На думку І.Водолазова, цей прошарок можна ще назвати «фракцією номенклатурного соціалізму»²⁴.

«Реформісти», тобто здебільшого молоде покоління політиків, були готові переглянути принципи соціалізму. Серед них доцільно виділити течії прагматиків та ідеалістів. Перші найбільш чітко виражали стремління частини номенклатури до подолання відчуження від власності. Виходячи із сутності й економічних інтересів (прагнення до приватизації, але не всезагальної, а «до своєї кишені») цієї групи, її можна окреслити «фракцією номенклатурного капіталізму». Другі щиро вірили в необхідність проведення реформ у СРСР із метою подолання системної кризи, котра дедалі гостріше давала про себе знати. Але через умови, які склалися, реформісти зайняли вичікувальну позицію й були змушені приховувати свої плани переважно під маркою обережного реформізму «пуритан».

Загалом на першому етапі трансформацій, що відбувалися у середині партійно-радянської номенклатури, ці політичні групи (або «фракції») лише почали набувати своїх обрисів, подеколи розрізнити їх було важко (наприклад «реформісти» й «модернізатори» приходили до спільного знаменника щодо необхідності реформ, але одночасно останні були згодні з «консерваторами» в економічних питаннях і спільно виступали проти запровадження капіталістичних елементів).

Із поглибленням перетворень у державі дедалі чіткішою ставала межа всередині номенклатурних груп та змінювалося їх ставлення до генсека. За «кадрову м'ясорубку» щодо номенклатури, до цього фактично недоторканної, М.Горбачов у вищих її колах отримав репутацію «зрадника»²⁵. Рішучість, з якою він почав наступ на партійно-радянську номенклатуру, звичайно, не могла залишитися непоміченою В.Щербицьким та республіканським активом. На нашу думку, саме січневий 1987 р. пленум став рубіжним для першого секретаря ЦК КПУ, який прагнув зберегти своє крісло, а отже мав удаватися до реального впровадження горбачовських принципів у кадровій політиці.

1987-й рік став часом кадрових «чисток» в УРСР. Один за одним залишили свої посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського обкомів партії. На липневому 1987 р. пленумі ЦК КПУ було «відправлено на пенсію» члена політбюро, голову Ради Міністрів УРСР О.Ляшка, кандидата у члени політбюро, голову республіканського КДБ С.Муху²⁶, пізніше – першого секретаря Львівського обкому В.Добрика, секретаря ЦК КПУ І.Мозгового, другого секретаря ЦК О.Титаренка, командуючого військами КВО І.Герасимова, першого заступника голови Ради Міністрів УРСР Є.Кочаловського²⁷.

²⁴ Водолазов Г. Горбачёв: номенклатурная утопия // Кто и куда стремится вести Россию? Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса / Под общ. ред. Т.И.Заславской. – Москва, 2001. – С.81.

²⁵ Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Общественные науки и современность. – 1995. – №1. – С.53.

²⁶ Бойко О. Україна в 1985–1991 рр. ... – С.53.

²⁷ Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України... – С.112.

Унаслідок кадрового оновлення, за 1987 р. серед працівників ЦК, обкомів, міськкомів і райкомів змінилося 44,14%. Масштаб змін на рівні обласних комітетів був чи не найбільшим. Так, із квітня 1985 р. змінилося більше половини номенклатури Дніпропетровського обкому партії. Один лише апарат оновився на 44%, зокрема було замінено 10 із 17 завідувачів, 4 із 5 секретарів обкому тощо²⁸.

Під тиском вимоги «розширення гласності» та демократичних засад в апаратах компартії всіх рівнів ієрархії розпочався бурхливий та як ніколи критичний (самокритичний) аналіз роботи КПУ з «керівництва перебудовою». Відповідальність за провали покладалася на кадри. На повен голос почали лунати звинувачення в тому, що «багато хто про перебудову більше говорить, аніж упроваджує її у життя; живу роботу з людьми підмінюють накачками по телефону; повільно скорочують кількість засідань та бюрократичну тяганину; виявляють зухвалість і недоступність у спілкуванні»²⁹. В інформаціях обкомів до ЦК КПУ про наслідки проведення пленумів партійних комітетів з обговорення звітів про роботу щодо «керівництва перебудовою» заявлялося, що вона не набула поступального руху, деякі кадри, на словах підтримуючи зміни, практично зайняли вичікувальну позицію; спостерігається прагнення звести справу до декоративних змін тощо³⁰. Цікаво, що подібні заяви виголошувалися тими, хто належав до старої брежнєвської когорти й ці слова повною мірою характеризували їхню діяльність. «Революція згори» мала здійснюватися тією самою бюрократичною, закостенілою номенклатурою, яка явно не симпатизувала новим ідеям – це стало однією з суперечностей «перебудови».

На початку 1988 р. серед відповідальних працівників партійних організацій та великих виробничих об'єднань Тернополя було проведено опитування: з причин, які заважають «перебудові», близько половини респондентів назвали інертність, кожен третій – незнання, що конкретно треба робити для «перебудови», недостатній рівень професійної підготовки керівників, кожен четвертий уважав, що частина з них налаштована на те, що «перебудова» – це тимчасове явище³¹.

Отже ініціативи М.Горбачова (спочатку «прискорення», потім «гласність» і «демократизація», а незабаром і глибинна політична реформа) зустрічали опір номенклатури у прихованій формі, сутність якої полягала в бездіяльності та фактичному саботажі ініціатив центру. Генсек порівнював цю ситуацію з ефектом тайги: угорі шумить, а знизу – тихо³². Навіть молоді, неуражені «застоем» функціонери, стаючи «коліщатками» старого номенклатурного механізму, починали поводитися так само, як і їхні попередники. Виявлялося, що кадри вирішували не все³³. М.Горбачов згадував: «Уже в той час я все частіше доходив думки, що справа, очевидно, не лише в людях, а й у тому, що вони діють у жорстких рамках системи, котра склалася, і яка залишала мало

²⁸ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.19. – Оп.90. – Спр.2. – Арк.22.

²⁹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.П-470. – Оп.13. – Спр.1631. – Арк.27.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3304. – Арк.5, 37.

³¹ Там само. – Арк.134.

³² Див.: Неоконченная история: Три цвета времени: Беседы М.С.Горбачёва с политологом Б.Ф.Славиным. – Москва, 2005. – С.19.

³³ Там же. – С.157.

простору для ініціативи в господарстві та політиці»³⁴. Задум політичної реформи, що мала зламати існуючу систему, було озвучено на XIX Всесоюзній партконференції. Вона мала здійснюватися у двох напрямках: магістральному, пов'язаному із запровадженням альтернативних виборів до радянських органів, розмежуванням функцій партії та держави, а також підвищенням впливу рад у системі управління; і такому, що передбачав реформу партійного апарату. Запровадження альтернативних виборів автоматично означало руйнування традиційного номенклатурного принципу формування керівного та управлінського складу державних органів влади, який був однією з фундаментальних засад радянської політичної системи. Незважаючи на кількісну перемогу вищих номенклатурників, результати виборів були більше схожими на їх поразку. Невміння вести політичну боротьбу в умовах демократії та впевненість, що партія забезпечить номенклатурникові депутатське крісло, зумовили провал частини кандидатів від КПУ на виборах.

Задумана М.Горбачовим реорганізація партійного апарату передбачала якісне оновлення усіх рівнів за рахунок «найбільш творчих, здібних, теоретично підготовлених, життєво й політично досвідчених товаришів, і, звичайно, переконаних поборників перебудови»³⁵. На практиці це означало кількісне скорочення відповідальних працівників. Згідно з підрахунками кількості посад за номенклатурними списками ЦК КПУ 1987 та 1989 рр. виявилося, що станом на 31 січня 1989 р. їх кількість скоротилася майже на 60%³⁶.

Кількісні зміни в апаратах партійних комітетів не потягнули за собою якісних перетворень в їх роботі. Оновлені апарати успадкували від своїх «попередників» традиційні вади. Проте реорганізація партапаратів змінила ставлення значної частини номенклатури до «перебудови», реформ і самого генсека. М.Горбачова почали тихо ненавидіти, убачаючи в його діях загрозу стабільності, яка вважалася головним завоюванням номенклатури брежнєвської доби³⁷. В УРСР, згідно з даними, наведеними О.Власенком, розчарування було особливо сильним. Якщо 1985 р. «перебудову» підтримували 54% населення (негативно ставилося 30%), то після 1988 р., відповідно, 25% і 67%³⁸.

Очевидно М.Горбачов прагнув пом'якшити удар по номенклатурі, пропонуючи подбати про них – «зайнятися їх раціональним використанням в інтересах партії, держави, суспільства» і за рахунок них «укріпити центральні та інші органи управління, а також наукові заклади, вузи, засоби масової інформації»³⁹. Однак усе ж реформа виглядала як відверте зрадництво. До того ж вона руйнувала усталену систему патронально-клієнтарних зв'язків, яка за всіх своїх вад спонукала «клієнтів» на місцях сумлінно виконувати вказівки «згори», аби не підвести свого «патрона».

³⁴ Горбачёв М.С. Избранные речи и статьи. – Т.3. – Москва, 1987. – С.306.

³⁵ Записка т. Горбачёва М.С. от 24 августа 1988 г. «К вопросу о реорганизации партийного аппарата»: Постановление Политбюро ЦК КПСС 8 сентября 1988 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №1. – С.81–85.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3129. – Арк.1–24; Оп.67. – Спр.1319. – Арк.1–86.

³⁷ Пихоя Р. История современной России: Кризис коммунистической власти в СССР и рождение новой России: Конец 1970-х – 1991 гг. – Москва, 2008. – С.210.

³⁸ Власенко А.К. В.В.Щербицкий и его время. – С.186.

³⁹ Записка т. Горбачёва М.С. от 24 августа 1988 г. ... – С.85.

Працівники, які потрапили до оновлених апаратів теж опинилися у складній ситуації, оскільки від них вимагалася самовіддана праця в умовах невпевненості у завтрашньому дні: невідомо, яких ще ініціатив можна було чекати від генсека та чим закінчатся ті чи інші вибори на альтернативній основі. Саме тому, коли у суспільстві почалися масові нападки на партію, а працівники партійних органів зараховувалися до розряду бюрократів, чиновників, консерваторів, замість того, щоб активно протидіяти громадському осуду, вони дотримувалися нейтралітету, надаючи перевагу невтручання у хід подій. А в деякого спостерігалася розгубленість і навіть паніка⁴⁰.

Отже пошук шляхів для відступу, своєрідних тилів, які могли бути використані у випадку кардинальної зміни суспільно-політичної ситуації чи втрати свого крісла, був закономірною реакцією партійно-радянської номенклатури УРСР на політичну реформу. Водночас це розхитувало саму партію зсередини, підривало її «монолітність», ослаблювало внутрішньопартійну дисципліну та формувало подвійну мораль у номенклатурному середовищі.

Ця ситуація стала особливо явною після зміни найвищого республіканського керівництва. 21 вересня 1989 р. В.Щербицький подав заяву про звільнення від обов'язків першого секретаря і члена політбюро ЦК КПУ. Серед причин свого кроку він указував не лише пенсійний вік і стан здоров'я, але й натякав на неприйняття нових явищ у суспільно-політичному житті, що виникли й набули розвитку внаслідок рішень XXVII з'їзду, XIX партконференції КПРС і I з'їзду народних депутатів СРСР⁴¹. Політичні оцінки В.Щербицьким суспільно-політичної ситуації у країні розходилися з оцінками інших членів політбюро ЦК КПРС, і в першу чергу М.Горбачова. Явища, проти яких усе своє політичне життя боровся В.Щербицький, вважаючи, що вони несуть загрозу для державного ладу СРСР та монополії партії, на найвищому рівні влади визнавалися позитивними. Перебудувати себе чи підлаштуватися, як це робили інші, він, у силу власних переконань та віку, не міг, і не хотів.

Отже впродовж січня 1987 – жовтня 1989 рр. В.Щербицький здійснив спробу не лише на словах, але й реальними справами довести свою прихильність до генеральної лінії партії, що призвело до масштабних перестановок, кадрового оновлення та хвилі звільнень серед керівних кадрів республіки. Теоретично «правильні» ідеї на практиці втілювалися у «кадрову лихоманку», що відвернула прихильність колишніх симпатиків «перебудови», позбавивши номенклатуру монолітності.

Третій етап (жовтень 1989 – серпень 1991 рр.) – остаточна дезорганізація партійно-радянської номенклатури УРСР; вагання між партійною дисципліною та ринковими спокусами. У 1989 р. розпочалося руйнування структурної організації номенклатури. 16 жовтня того року в газеті «Правда» було оголошено, що комісія ЦК КПРС із питань партійного будівництва та кадрової політики ухвалила рішення про ліквідацію «обліково-контрольної номенклатури», яка була нижчою ланкою в номенклатурній ієрархії. Цю подію вважають початком розпаду номенклатури⁴².

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2721. – Арк.8.

⁴¹ Политическое руководство Украины: 1938–1989 / Сост. В.Ю.Васильев, Р.Ю.Подгур, Х.Куромия, Ю.И.Шаповал, А.Вайнер – Москва, 2004. – С.468.

⁴² Коржихина Т.П. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – №7. – С.37.

Організаційна дезінтеграція супроводжувалася ідейною. Якщо на всесоюзному рівні певна диференціація в партійно-радянській номенклатурі за критерієм ставлення до реформ у СРСР розпочалася ще у 1986 – на початку 1987 рр., то в УРСР цей процес через певні обставини (в першу чергу, явну консервативність В.Щербицького та його вплив у республіці) значно запізнився, розпочавшись лише у ході реалізації рішень XIX Всесоюзної партконференції.

Для значної частини керівних кадрів республіки незворотною стала втрата віри не лише в гасла «перебудови» та непохитність авторитету М.Горбачова, але й у комуністичні ідеї. Гласність зробила можливим висловлювання тих думок, оприлюднення яких ще на початковому етапі «перебудови» могло «поставити хрест» на кар'єрі. Так, перший секретар Синельниковського міськкому КПУ на обласній партконференції дозволив собі перекласти слова «перебудова» та «гласність» білоруською мовою – «шарпанина» і «ляпанина» відповідно, зауваживши, що у цьому є доля правди⁴³. До того ж відчутним було й обурення номенклатурних кіл, викликане політичною реформою генерального секретаря. Песимізм у прогнозах на майбутнє та оцінках тодішніх політичних реалій охопив практично всі рівні номенклатурної ієрархії. «Сьогодні ми виявилися в ролі того хлоп'яти, який розібрав будильник, розібрав систему, яка працювала, а скласти її не може», – зазначав перший секретар Чернігівського райкому Г.Долженко на пленумі обласного комітету партії на початку 1990 р.⁴⁴

Однією з форм виявлення невдоволення тогочасною політикою став масовий вихід із лав КПУ. За даними О.Власенка, у 1988 р. партійні квитки склали 18 тис., у 1989 р. – 137 тис., у першому півріччі 1990 р. – 367 тис., а до серпня 1991 р. – понад 4 млн осіб. Автор мемуарів стверджував, що причиною стало «небажання бути в одній партії з базикалом, переродженцем і дворушником»⁴⁵. Однак такий висновок видається занадто консервативним та однобічним. Необхідно визнати, що далеко не всі, хто виходив з партії і на словах критикував «перебудову», сприймали її як «абсолютне зло». Левова частка відповідальних працівників діяла відповідно до політичної кон'юнктури, виявляючи вражаючу винахідливість у способах збереження статусу або накопичення капіталу.

Так, деякі досвідчені номенклатурники у ході реалізації політичної реформи швидко збагнули, що господарське чи радянське крісло в нових політичних умовах принесе більше можливостей, аніж партійне. «Катапультивання» партноменклатури на керівні посади в радянських структурах видавалося «рятівною паличкою» у справі збереження панівного становища у державі та суспільстві. Логіку цієї акції обґрунтував перший секретар Житомирського обкому КПУ В.Федоров:

«Якщо ми партія правляча, значить і кадрове забезпечення повинно перебувати в наших руках. Особливо важливо посилити, і де це необхідно відновити партійний вплив на формування кадрового корпусу керівників народного господарства, радянських працівників. [...] Добиватися висування на керівні посади, особ-

⁴³ ДАДО. – Ф.19. – Оп.95. – Спр.1. – Арк.153.

⁴⁴ ДАЧО. – Ф.П-470. – Оп.13. – Спр.1984. – Арк.24–25.

⁴⁵ Власенко А.К. В.В.Щербицкий и его время. – С.186.

ливо в радах, зрілих компетентних спеціалістів-комуністів та безпартійних, які підтримують політику КПРС»⁴⁶.

У результаті головами Дніпропетровської, Житомирської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Тернопільської, Ужгородської, Херсонської, Черкаської обласних рад було обрано перших секретарів відповідних обкомів. Подібна ситуація дублювалася на районному та міському рівнях⁴⁷.

Ще однією моделлю поведінки номенклатури напередодні розпаду СРСР та проголошення незалежності України стала демонстрація прихильності до національно-демократичних сил. На початку 1990 р. у КПУ почала оформлюватися демократична платформа, що утворилася на основі внутріпартійних клубів. Серед її активістів половину становили члени виборних парторганів. У червні 1991 р. С.Гуренко повідомив, що в партії нараховувалося до 10 різноманітних течій і рухів. Окрім того, з початку роботи сесії Верховної Ради УРСР, тобто з 15 травня 1990 р., сталися помітні зміни в кількісному складі комуністично-народних депутатів і розшарування в їхніх рядах. 55 осіб із числа обраних були виключені або вибули з партії. Окремі члени КПРС увійшли до Народної ради чи приєдналися до групи демократичного відродження України (складовою частиною Народної ради). Таким чином, перебуваючи формально в лавах компартії, вони опинилися в опозиції до неї. Аналогічні розмежування спостерігалися і в місцевих радах⁴⁸.

Важко визначити співвідношення між тими суверен-комуністами, які були національно свідомими та з ідейних міркувань ратували за незалежність, і тими, хто елементарно «перефарбував фасади» у синьо-жовті кольори, а насправді вбачав у відокремленні України від СРСР можливість утримати ситуацію в республіці під своїм контролем та зберегти привілейоване становище у суспільстві. Перемога Б.Єльцина однозначно вказувала на те, що у країні розпочнуться ліберально-демократичні перетворення, наслідки яких для партійно-радянської номенклатури УРСР були непередбачуваними.

Прагматично налаштована республіканська номенклатура також побачила в «перебудові» шанс подолати невідчужуваність власності, адже привілеї у СРСР закріплювалися не за окремою людиною, а за посадою, і будь-який представник партійно-радянської номенклатури користувався ними лише доти, поки він сидів у відповідному кріслі. Екскорпорований член правлячої верхівки автоматично втрачав усі привілеї (звісно, це не стосувалося виходу на пенсію). Крім того, привілеї було обмежено суто сферою споживання – номенклатурник не міг відчужувати ресурси, якими розпоряджався (продавати, дарувати, передати їх у спадщину). Номенклатура прагнула перетворити себе з управлінця на власника, конвертувати свій статусний капітал у реальний, обміняти владу на власність або додати до влади власність⁴⁹. Ці мо-

⁴⁶ Державний архів Житомирської області. – Ф.П-76. – Оп.38. – Спр.272. – Арк.49.

⁴⁷ Гарань О. Убити дракона: З історії Руху та нових партій України. – К., 1993. – С.95.

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1146. – Арк.11–29.

⁴⁹ Работяжев Н. Механизмы рекрутирования и воспроизводства политической элиты в посткоммунистической России // Проблемы политической трансформации и модернизации России / Под ред. А.Ю.Мельвиля. – Москва, 2001. – С.27–28.

тиви зумовили розгортання номенклатурного типу приватизації на початку 1990-х рр.

Партійна верхівка СРСР із 1989 р. вела у цьому напрямі подвійну гру. У той час, коли на офіційному рівні ще точилися дискусії про доцільність приватизації, вищі ешелони номенклатури вдалися до реальних дій. Серед документів, знайдених у будівлі ЦК КПРС після серпневого путчу 1991 р. було виявлено записку від 4 грудня 1989 р. «Про проблеми партійної власності», в якій йшлося про потребу матеріального забезпечення життєдіяльності партії через створення стабільних джерел фінансування, збереження конфіденційності у використанні анонімних фірм, щоб маскувати прямі виходи на КПРС, а кінцева мета полягала в тому, аби «поряд із комерціалізацією наявної партійної власності створювати структури “невидимої” партійної економіки, до роботи з якими буде допущено дуже вузьке коло осіб, котре визначатиметься генеральним секретарем ЦК КПРС або його заступником»⁵⁰. До подібних кроків удалася й українська республіканська номенклатура. Так, у місцевий ЦК було передано схвалене М.Горбачовим таємне розпорядження В.Івашка, в якому містилася пряма вказівка: «Приступити до формування мережі невеликих, гнучких госпрозрахункових організацій на базі партійного майна у формі спільних підприємств, акціонерних товариств за участі фірм “друзів”»⁵¹. У такий спосіб прагматична номенклатура створювала «вповноважений бізнес», що призводило до комерціалізації партії. Серед «уповноважених» зазвичай переважала комсомольська молодь, що була менш помітною, порівняно з публічними державними діячами, які не хотіли заплямовувати себе та прагнули залишатися «в тіні». Загалом завдяки «вповноваженому бізнесу» та підприємницькій діяльності центрів науково-технічної творчості молоді в руках комсомольців і номенклатури «другого ешелону» на момент проголошення незалежності України опинилися значні капітали, а значить і важелі впливу на розгортання ринкових відносин. Комерціалізація партії розкладала номенклатуру та саму номенклатурну систему. З'являлися нові перспективи розвитку кар'єри й, відповідно, небачені досі спокуси. Партійна робота, котра раніше розглядалася як сенс життя, перетворювалася на джерело отримання ресурсів. Спотворювалася свідомість партфункціонера, він перетворювався на хижака⁵².

В ухваленні Акта проголошення незалежності України виявилися зацікавленими не лише національно-демократичні сили, але й «прагматична» частина номенклатури, якій кортіло позбутися партійних пут і на повну потужність скористатися накопиченими за останні роки ресурсами. Відповідно, трансформації у середині цієї когорти номенклатури відбувалися в напрямі департизації та деідеологізації, демократизації (псевдодемократизації) й кооптації частини найбільш конформістських членів опозиції. Іронія долі полягала в тому, що республіканські еліти, які складалися в основному з функціонерів

⁵⁰ Аппарат ЦК КПСС: кража тысячелетия // Дуэль. – 13 марта 2001. – №11 (206).

⁵¹ Салій І.М. Крах партійного колоса: Факти, роздуми, застереження. – К., 2007. – С.152.

⁵² Сельцер Д. Перестройка и дестабилизация номенклатурной организации власти в СССР // Вестник ТГУ. – Вып.1 (45). – Тамбов, 2007. – С.52.

КПРС, на практиці прагнули реалізувати ленінський принцип «права націй на самовизначення аж до відокремлення»⁵³.

Таким чином, упродовж 1985–1991 рр. ставлення партійно-радянської номенклатури до «перебудови», як і її реакції (моделі поведінки) на зміну поточної кон'юнктури в республіці зазнали суттєвих трансформацій. Так, на початковому етапі «перебудови» реформи сприймалися як необхідні, проте з огляду на авторитетність консервативно налаштованого першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького номенклатура більше імітувала, аніж втілювала настанови московського центру у житті. Слід зауважити, що номенклатурна більшість не сприймала «перебудову» як курс, упроваджений «усерйоз і надовго», та навряд чи могла уявити, що М.Горбачов посягне на усталені механізми рекрутування до органів влади й систему компартійних апаратів. Проте підготовка та реалізація політичної реформи продемонстрували всю рішучість його намірів і призвели до розмежування в номенклатурних рядах СРСР на «пуритан», «консерваторів», «реформістів». Специфічною рисою номенклатури Української РСР було відносно тривале збереження зовнішньої монолітності та дотримання (створення ілюзії дотримання) партійної дисципліни, запорукою чого стала кадрова політика В.Щербицького. Після його відставки «кокос на глиняних ногах» рухнув. У середині номенклатури відбувся остаточний розкол на ґрунті протилежного ставлення до реформ, бачення майбутнього країни загалом і республіки зокрема, сприйняття ідеї приватизації тощо. «Перебудова» створила привабливі перспективи для подальшої самореалізації у сфері державного та бізнесового менеджменту. Найбільш прагматичні представники номенклатури відчували відкриті можливості й доволі швидко позбулися партійних пут, відмежувалися від марксистсько-ленінських ідеологем, повною мірою використовуючи нагромаджені за роки «перебудови» економічні та політичні ресурси в умовах уже незалежної України.

⁵³ Пихоя Р. От номенклатуры к олигархии: Функционально-социальная группа на пути к словию // Куда идёт Россия? Власть, общество, личность / Под общ. ред. Т.И.Заславской. – Москва, 2000. – С.80.

The article focuses on the analysis of the evolution of the USSR party nomenclature attitude to the perestroika course and the models of its behavior in terms of transformation of the political, social and economic life in the republic. The author identifies three stages in this evolution, which differ in the respect of: M.Gorbachev's reception as a state and party leader; the attitude to the political line of the party; the reaction to reforms; the scale and pace of changes. The specific feature of the USSR nomenclature is relatively long observance (creating the illusion of observance) of party discipline due to V.Shcherbyts'kyi human resource policy. After his resignation there are deep divisions between senior officials over their attitude to reform and vision of the future of Ukraine. It ultimately determines the different types of career development of nomenclature representatives.

Keywords: soviet party nomenclature, reception, Shcherbyts'kyi, Central Committee of the Communist Party of the Ukraine, human resource policy, perestroika, reformation, election.

